

The Potential of Ritual Content of Fotovatnamehs (Letter of Chivalry) Based on Glock and Stark's Model

Zahra Alizadeh Birjandi*

Mohaddese Zia**

Abstract

Fotovatnamehs (letters of chivalry) are one of the influential written legacies in the culture and civilization of Iran and Islam. The breadth of themes and contents of *fotovatnamehs* has made researchers in various fields interested in them. The purpose of this study is to analyze and evaluate the potential of *fotovatnamehs* from the perspective of being a type of ritual literature. This paper tries to study and reflect on the ritual characteristics of these texts by adopting a descriptive-analytical method and using the criteria of religiosity based on Glock and Stark's theory. The findings show that among the dimensions of religiosity, the ritual dimension and consequences dimension indicate the ritual content of *fotovatnamehs* more than other measures of religiosity.

Keywords: ritual literature, *fotovatnameh*, dimensions of religiosity, Glock, Stark

* Associate Professor in History, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author), zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

** Bachelor Student of History, University of Birjand, Birjand, Iran, mohaddesehziya2021@birjand.ac.ir

How to cite article:

Alizadeh Birjandi, Z., & Zia, M. (2022). The Potential of Ritual Content of Fotovatnamehs (Letter of Chivalry) Based on Glock and Stark's Model. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 1(1), 187- 200. DOI: [10.22077/JCRL.2022.4832.1016](https://doi.org/10.22077/JCRL.2022.4832.1016)

Copyright: © 2022 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

ظرفیت سنجی درون‌مایه‌های آیینی فتوت‌نامه‌ها بر اساس الگوی گلاک و استارک

زهرا علیزاده بیرجندی*

محدثه ضیاء**

چکیده

فتوت‌نامه‌ها یکی از مواریت مکتوب تأثیرگذار در فرهنگ و تمدن ایران و اسلام به شمار می‌آیند. گستردگی مضامین و شاخصه‌های محتوایی فتوت‌نامه‌ها، سبب شده است که این متون مورد توجه محققان رشته‌های مختلف قرار گیرد. هدف پژوهش حاضر، تحلیل و ارزیابی ظرفیت فتوت‌نامه‌ها از منظر تعلق این متون به ادبیات آیینی است. مقاله پیش رو با روش توصیفی - تحلیلی و بهره جستن از سنجه‌های دین‌داری در نظریه گلاک و استارک می‌کوشد تا شاخصه‌های آیینی این متون را مورد بررسی و تأمل قرار دهد. یافته‌های به‌دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که در میان ابعاد دین‌داری، بُعد مناسکی و پیامدی بیشتر از سایر سنجه‌های دین‌داری بر محتوای آیینی فتوت‌نامه‌ها دلالت دارد.

کلید واژه‌ها: ادبیات آیینی، فتوت‌نامه، ابعاد دین‌داری، گلاک، استارک.

۱- مقدمه

در تعریف ادبیات آیینی توصیفات و تعبیر مختلفی وجود دارد که هر یک از این تعبیر، زوایایی از این گونه ادبی را آشکار می‌سازد. برخی از پژوهشگران، ادبیات آیینی را یکی از گونه‌های ادبیات دینی دانسته‌اند که به بیان آداب، رسوم، ارزش‌ها، رویدادهای دینی و مدح و ستایش بزرگان دین می‌پردازد؛ برخی دیگر بر صبغه دینی این ادبیات و مقوله‌های قدسی و ملکوتی آن تأکید کرده‌اند (رضایی و رضایی دیل، ۱۳۹۷: ۱۷). در پاره‌ای از تعاریف، ادبیات آیینی صرفاً در شعر آیینی خلاصه شده و این نوع اشعار را شعر مدیحه، شعر مرثیه و سوگ (سوگواری بزرگان دینی)، سروده‌های مرتبط با آیین‌های دینی - ملی، سروده‌های مرتبط با آیین‌های بومی و منطقه‌ای، شعر نیایش و مناجات دانسته‌اند (نوریان و خردمندپور، ۱۳۹۳: ۲۱ و ۲۲). با توجه به دیرینگی، گستره و تنوع مضامین و قالب‌های ادبیات آیینی تعاریف موجود درباره ادبیات آیینی به دلیل عدم جامعیت، کاستی‌های فراوانی دارد.

ادبیات آیینی با گزاره‌های دینی و باورهای مذهبی پیوندی تنگاتنگ دارد. از این رو، در قلمروی وسیع ادبیات آیینی، هر آنچه مقدس و متعالی است، مورد ستایش قرار گرفته و تمامی رذایل و ناشایست‌ها و آنچه موجب سقوط اخلاقی انسان می‌گردد، نکوهش شده است. در ادبیات آیینی، روح انسان دوستی، اعتقاد به خداوند و مقدسات مذهبی، گرایش به نیکی‌ها و سجایای اخلاقی مانند آزادگی، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی، جوانمردی، اعتقاد به حقوق هممنوع، ایثار و شکیبایی، شجاعت و همه آرمان‌های بشری تجلی پیدا کرده است (همان: ۱۹). در میان گونه‌های مختلف ادبیات آیینی باید جایی را به میراث اهل فتوت اختصاص داد؛ زیرا بررسی مضامین و درون‌مایه‌های رسایل اهل فتوت به‌ویژه فتوت‌نامه‌ها بر آیینی بودن آن دلالت دارد. گفتنی است در بررسی گفتمان اهل فتوت وجود چالش‌هایی نظیر عدم اتفاق نظر در خاستگاه فتوت، اسامی مختلف آن و باورهای مثبت و منفی نسبت به ماهیت مرام فتيان به علت پاره‌ای کنش‌ها نظیر دست یازیدن به اموال اغنیا و تقسیم آن‌ها بین فقرا، سبب بروز دشواری‌هایی در این گونه مطالعات می‌گردد که این ویژگی، به سبب سیالیت این گفتمان و تأثیرپذیری فتيان از برخی فرقه‌های صوفیانه است (گراوند و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۴۱ - ۱۴۲).

مقاله پیش رو ضمن تحلیل فتوت‌نامه‌ها و رسایل فتيان می‌کوشد درون‌مایه‌های آیینی این آثار را آشکار سازد. بر این اساس نوشتار حاضر از طریق تحلیل محتوای فتوت‌نامه‌ها و بر مبنای نظریه ابعاد دین‌داری گلاک و استارک درصدد پاسخگویی به این پرسش است که چه شاخصه‌ها و مؤلفه‌های بر آیینی بودن متون اهل فتوت دلالت دارد؟

نقد و بررسی پیشینه حاضر، نشانگر خلأ مطالعاتی در این زمینه است؛ از این رو مقاله‌ای مستقل در راستای موضوع این پژوهش نگاشته نشده است.

۲- مبانی نظری

در دهه ۱۹۶۰ میلادی تحت تأثیر نگرش‌های جامعه‌شناسانی چون دورکیم، برای اولین بار دین به‌عنوان پدیده‌ای چند بُعدی مطرح گردید. واچ، دانشمند آلمانی - آمریکایی برای تجربه دینی سه بُعد نظری (باور)، عملی (مناسکی) و جمعی (انجمنی) را در نظر گرفته است. دو جامعه‌شناس آمریکایی به نام‌های گلاک (Glock) و استارک (Stark) ابعاد دین‌داری را در پنج حوزه اعتقادی، مناسکی، تجربی، فکری و پیامدی مطرح ساخته‌اند. گلاک طی دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی برای فهم و تبیین دین در آمریکا تلاش کرد. وی بحث ابعاد التزام دینی را در این کشور زنده کرد و با همکاری رادنی استارک در سال ۱۹۶۵، به شرح و بسط الگوی جدیدی از دین‌داری پرداخت. هدف اصلی آن‌ها عموماً درک شیوه‌های گوناگونی بود که مردم با توسل به آن، خود را مذهبی تلقی می‌کردند. گلاک و استارک بر این عقیده بودند که به‌رغم آنکه ادیان جهانی در جزئیات بسیار متفاوت‌اند، اما دارای حوزه‌های کلی هستند که دین‌داری در آن حوزه‌ها یا ابعاد جلوه‌گر می‌شود (علیزاده، ۱۳۹۵: ۱۱۳).

۱- بُعد اعتقادی: دربردارنده باورهایی است که پیروان یک آیین به آن‌ها اعتقاد دارند. گلاک و استارک این باورها را به سه دسته تقسیم نموده‌اند که به شرح زیرند:

- باورهای پایه‌ای که ناظر به شهادت دادن به وجود خدا و معرفی صفات اوست؛

- باورهای غایت‌گرا که هدف از خلقت انسان و نقش انسان در نیل به این هدف را نشان می‌دهد؛

- باورهای زمینه‌ای که روش‌های تأمین اهداف و خواست خداوند و اخلاقیاتی که بشر برای تحقق آن اهداف باید به آن‌ها توجه کند را دربرمی‌گیرد (سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۶۳ به نقل از باقری خلیلی، ۱۳۸۹: ۳۱).

۲- بُعد مناسکی: دربردارنده اعمال دینی مشخصی است که انتظار می‌رود پیروان، آن‌ها را انجام دهند (باقری خلیلی، ۱۳۸۹: ۳۲). گلاک و استارک درباره فعالیت‌های مناسکی، تأکید ویژه‌ای بر تفاوت‌های مربوط به ماهیت یک عمل و معنای آن عمل نزد فاعلان داشته‌اند. یکی از نکات مهم در رفتارهای دینی مناسکی، وجه نمادین یا سمبلیک آن‌هاست. مثلاً نماز به معنای بیداری از خواب غفلت و زکات متضمن سخاوت و شرافت روحانی است.

۳- بُعد تجربی (عواطف دینی): در تجربه‌های دینی، تصورات و احساسات مربوط به برقراری رابطه با وجودی همچون خدا که واقعیت غایبی اقتدار متعالی است، ظاهر می‌شود. مهم‌ترین ویژگی‌های تجربه دینی، بیان ناپذیری، کیفیت معرفتی و ناپایداری آن‌هاست. زبان تجربه دینی سمبلیک است و برای کسانی که قائل به چنین تجاربی هستند، قابل فهم است (همان: ۳۲ - ۳۳).

جیمز در کتاب *انواع تجربه دینی* با طرح موضوعی دربارهٔ قداست و منش قدسیانه از ویژگی‌های چون زهد، قوت قلب، خلوص و مهرورزی نسبت به هموعان سخن گفته است (آذربایجانی، ۱۳۸۶: ۱۲۲ - ۱۲۴). گلاک و استارک ضمن آگاهی از مشکلات بُعد تجربی دین، برای تعریف عملیاتی این بُعد، روشی را مطرح کردند که چهار نوع از جلوه‌های عواطف دینی شامل توجه، شناخت، اعتماد یا ایمان و ترس را دربرمی‌گیرد (سراج زاده و پویانفر، ۱۳۸۶: ۴۳).

۴- بُعد فکری: این بُعد دانش و اطلاعات اساسی را دربارهٔ اصول عقاید دینی و کتب مقدسی که انتظار می‌رود پیروان آیین‌ها بدانند، در برمی‌گیرد.

۵- بُعد پیامدی: مهم‌ترین کارکرد دین، تجلی آثار مثبت و متعالی آن در حیات مادی و معنوی دین‌داران است. اهمیت این بُعد تا بدان حد است که به‌عنوان محکی برای داوری و ارزش‌گذاری ادیان در نظر گرفته می‌شود (باقری خلیلی، ۱۳۸۹: ۳۲ - ۳۳). این بُعد به دلیل انتقاداتی که بر آن وارد شد، پس از مدتی حذف گردید. منتقدان عقیده داشتند که بُعد پیامدی فی‌نفسه پیامد دین‌داری است نه بُعدی از ابعاد آن (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۴).

۳. بازنمود سنجه‌های دین‌داری فتوت‌نامه‌ها

فتوت جریانی است که ریشه در باورهای کهن دینی و منش اخلاقی ایرانیان دارد. ریشه‌های این جریان به گذشته‌های باستانی ایران و آیین زرتشتی بازمی‌گردد. فتوت در طول بیش از هشت سده از عمر خود، فراز و نشیب‌های فراوانی از عیاری و راهزنی گرفته تا فتوت سیاسی و تعاملات میان اصناف و مشاغل را طی کرده است. از سدهٔ دوم به بعد، فتوت با تصوف درمی‌آمیزد (ناظمی، ۱۳۸۹: ۲۰). فتوت یا جوانمردی آیینی بوده است خاص مردان. اصولاً در آیین یادشده مردی یعنی همهٔ صفات جسمانی و روحانی جنس مرد، مانند نیرومندی، دلاوری و استواری که در مرد نمایان‌تر از زن است. علی‌رغم اینکه در جامعهٔ مسلمان، زاهدان زنی چون رابعهٔ عدویه وجود داشته‌اند، زنان در زمرهٔ جوانمردان پذیرفته نمی‌شدند. تنها در برخی از داستان‌های عیاری با زنانی روبه‌رو می‌شویم که همانند مردان شجاع و دلورند و با پوشیدن جامه‌های مردانه و بستن روپند، مدتی کوتاه به جمع عیاران می‌پیوندند و همین پنهان‌کاری آنان به مردود بودن زنان در نزد عیاران دلالت دارد. جوانی نیز در آیین فتوت بسیار حائز اهمیت بوده است چنانکه واژهٔ فتی هم در واقع به معنی جوان است. جوانی از آن روی که دوران توانایی و چالاکی بشر است، در نظر جوانمردان، کمال محسوب می‌شده است (افشاری، ۱۳۸۲: ۱۵).

فتوت‌نامه‌ها به‌عنوان منشورهای اخلاقی صاحبان حِرَف در حیات اجتماعی ایرانیان اهمیت درخور تأملی دارند و می‌توانند به‌عنوان یکی از ذخایر و مواریت فرهنگی، مورد توجه محققان حوزه‌های مختلف علمی قرار گیرند. این متون به‌منزلهٔ نظام‌نامه‌هایی بودند

که نحوه برخورد با مشتری، هم‌صنف، بازار و اجتماع را شرح می‌دادند و با آموزه‌های اخلاقی خویش، آن حرفه را تهذیب می‌نمودند. خاستگاه این منشورهای اخلاقی را باید در آیین فتوت جست‌وجو کرد (قنبری برزیان؛ نظری مقدم، بهستانی، ۱۳۹۳: ۱۵). در گذشته پیران و مرشدان هر صنف، رساله‌هایی را درباره شیوه و روش جوانمردی در شغل خود نگاشته و نام فتوت‌نامه بر آن نهاده‌اند (موسوی، ۱۳۹۰: ۲۱). فتوت‌نامه رساله یا کتابی است که درباره عقاید، قوانین، آداب و منش جوانمردان نوشته شده است (ناظمی، ۱۳۸۹: ۲۴). فتوت‌نامه‌ها را می‌توان از جنبه‌های گوناگون زبان و محتوای آن‌ها دسته‌بندی کرد. برخی از فتوت‌نامه‌ها رساله‌هایی هستند که در بردارنده کلیاتی درباره آیین تصوف و روش سلوک و خلق‌وخوی جوانمردان است. دسته‌ای از فتوت‌نامه‌ها به فتوت‌نامه صنفی اشتهار پیدا کرده است؛ مانند فتوت‌نامه قصابان، شاطران، چیت‌سازان و... اهل فتوت، برخی پیشه‌ها را شایسته فتوت داری نمی‌دانستند چنانکه ابن معمار بغدادی، از بزرگان فتيان عراق در قرن هفتم، در فتوت‌نامه خویش، فتوت‌نامه داری گروه‌های ذیل را نادرست دانسته و نام ایشان را در کنار نام بزهکاران، دروغ‌گویان و نیرنگ‌بازان ذکر کرده است:

صورتگران، قصه‌گویان، نی نوازان، میمون‌بازان، آنانی که سگ پرورش می‌دهند، آنانی که آشغال‌ها را جمع می‌کنند، کناسان، شعبده‌بازان، دلقکان، آنانی که با شاهین قمار کنند، کسانی که ادوات موسیقی را می‌سازند، خنیاگران و رامشگران. برخی دیگر از اهل فتوت، صاحبان پیشه‌هایی چون دلاکان، دلالان، قصابان، صیادان را نیز برای فتوت داری ناشایسته شمرده‌اند. تأثیر فقه اسلامی در این‌گونه اظهارنظرها آشکار است (افشاری، ۱۳۸۲: ۴۳ - ۴۴).

۳-۱. بعد اعتقادی فتوت‌نامه‌ها

در این نوشتار تلاش شده است به‌منظور نشان دادن ظرفیت فتوت‌نامه‌ها از نظر تعلق آن به ادبیات آیینی، پیوندهای ادبیات آیینی با دین و ابعاد دین‌داری تبیین گردد. یکی از شرایط پذیرفته شدن در آیین فتوت، دین‌داری است. در فتوت‌نامه‌ها دین‌بسان ریشه درخت و فتوت به‌منزله شاخه آن در نظر گرفته شده است (افشاری، ۱۳۸۲: سی و یک). یکی از ابعاد دین‌داری بعد اعتقادی است. در برخی فتوت‌نامه‌ها ضمن تأکید بر خصوصیات دینی که آملی درباره اهل فتوت برشمرده است حب علی (ع) و آل او و تبری جستن از دشمنان او به‌عنوان یک گزاره محوری در مرام اهل فتوت مورد تأکید قرار گرفته است (خلیلی و فرهانی منفرد، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

در کتاب فتوت‌نامه سلطانی در این باره آمده است:

بیخ درخت فتوت که اصل آن است و بی آن درخت نشو و نمو ندارد و برگ و میوه نیاورد، محبت حضرت رسالت صلی‌الله‌علیه‌وسلم و اهل بیت پاک اوست و اگر کسی سال‌ها عبادت کند و مقدار کوه احد زر سرخ در راه خدا نفقه

کند و هر سال حجی پیاده بگذارد چون به دل دوستدار خاندان حضرت رسول صلی‌الله و آله نباشد، بویی از بهشت نیابد (کاشفی سبزواری، ۱۳۵۰: ۲۸).

جوانمردان غالباً به استناد روایات و با اتکا به کلام مشهور «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار»، علی بن ابی طالب را بهترین نمونه و مثال جوانمردی شمرده، او را شاه مردان می‌خواندند (صالح بن جناح، ۱۳۷۲: ۲۷ - ۲۸).

از دیگر باورهای رایج در فتوت‌نامه‌های صنفی، تبیین جایگاه انسان در جهان هستی به‌عنوان امانت‌دار الهی است. در این زمینه، در فتوت‌نامه سلطانی در شرح حمالان آمده است:

بدان که حمالی کاری است که بزرگان دین از وی حساب بسیار گرفته‌اند به‌واسطه آنکه در حقیقت غیر انسان کسی حمال بار امانت نیست... و چون انسان حمال این بار شد عنایت ازلی نیز انسان را برگرفت چنانچه فرماید: «حملنا هم فی البر والبحر» ای انسان چون تو بار ما برداشتی ما نیز عنایت تو را برداشتیم... و از این مقدمات معلوم شد که صورت حمالی اشاره به حمل بار امانت است. پس باید که شرایط این کار به جای آرد تا صورت و معنی او با هم آراسته باشد (کاشفی، ۱۳۵۰: ۷۵ به نقل از فرهادی، ۱۳۹۰: ۲۲).

با توجه به این جایگاه خطیر، فتیان، صنعت و هنر خویش را برآمده از ذات الهی می‌دانند و غایت هنر را سیر و سلوک و پرورش جان آدمی و رساندن آن به کمال معرفت الهی دانسته‌اند؛ از این‌رو، در فتوت‌نامه‌ها، تأکید بر حضور قلب و تقدس عمل و پیروی از دستورات مرشد راهکاری عملی برای سلوک است. این رویکرد در هنرهای شرق ژاپن و خاور دور هم مسبوق به سابقه است (موسوی گیلانی و شکیبا دل، ۱۳۹۵: ۲۰۹). در سنت استاد و شاگردی فتیان، دستیابی به کمال، تهذیب نفس و کسب بصیرت باطنی مورد تأکید قرار گرفته است (همان: ۲۱۷؛ ابراهیمی و گیلانی، ۱۳۹۸: ۱۹ - ۲۷).

۲-۳. بعد مناسکی فتوت‌نامه‌ها

مرام اهل فتوت با مناسک و آداب سمبلیک و نمادین آمیخته است. در فتوت‌نامه‌ها به آداب و مناسکی چون سرسپردن، میان بستن، پوشیدن شلوار فتوت (سراویل) و نوشیدن قدح آب و نمک اشاره شده است. اهل فتوت خاستگاه برخی از این مناسک را به سیره نبوی منتسب می‌دانند، برای نمونه بر این باورند که رسم نوشیدن قدح آب و نمک را پیامبر (ص) بنیاد نهاده و علی (ع) نیز از پیامبر (ص) پیروی کرده و رواج داده است (افشاری، ۱۳۸۲: سی‌وسه). می‌توان تأثیرپذیری آیین فتوت از باورهای شیعی را در این آداب و سنن مشاهده نمود (علیزاده بیرجندی و پورسلطانی، ۱۳۹۷: ۲۴۲). در ادامه برخی از مناسک اهل

فتوت، شرح داده شده است:

- عقد اخوت: همراهی فتيان طی مراحل سلوک برای آسان‌تر سپری شدن این مراحل را عقد اخوت گویند. الگوی این رسم شیوه نبی اکرم (ص) در ایجاد عقد اخوت میان مهاجران و انصار بوده است (کاشفی سبزواری، ۱۳۵۰: ۱۴۶-۱۴۷).

- خیمه افراشتن: درباره این رسم نیز اهل فتوت به رویدادهایی از تاریخ اسلام تمسک می‌جویند نظیر خیمه‌ای که حسین بن علی (ع) در صحرای کربلا به دست مبارک خود برای اهل حرم برافراشت (همان: ۳۶۷).

- میان بستن: از دیگر رسوم مناسکی اهل فتوت که وجه تمایز آن‌ها از سایر گروه‌ها به شمار می‌آید، پوشش آن‌هاست. در مجلس تشرف به فتوت، طی آدابی خاص کمربندی بر میان می‌بستند و شلواری به نام سراویل می‌پوشیدند (چهارده رساله در باب فتوت و اصناف، ۱۳۸۱: ۱۶). کاشانی در *تحفة الاخوان فی خصائص الفتیان* تحلیلی معناکاوانه از رموز رسم میان بستن ارائه داده، می‌نویسد:

اما میان بستن اشارتست به فضیلت شجاعت، و صورت قیام نمودن به خدمت، و غایت تواضع که اساس شجاعتست در آن مدرج و آنرا تکمیل جهت آن خوانند که کمال علم، عمل است و ارباب فتوت علم بی عمل را وزنی ننهد و عمل را قدم خوانند و علم را نظر و صاحب قدم را معتبر دانند و صاحب نظر را از نازل شناسد (کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۳۲ - ۲۳۳).

- آب و نمک: بر اساس فتوت‌نامه‌ها، عضویت و پیوستن به جرگه اهل فتوت سه درجه دارد: قولی، سیفی، شربی. در مراسم عضویت نخست، نام استاد را بر زبان می‌خواندند، سپس به قول یا به نام او آب و نمک می‌خوردند و استاد بدیشان شمشیر می‌داد همچنان که پیامبر (ص) ذوالفقار به دست امیرالمؤمنین علی (ع) داد. نوع سوم تعهد شربی است که اشاره آن به آب نمک از قدح است (زرکوب، ۱۳۸۵: ۶۸ - ۶۹). در این رسم نیز اسرار و رموزی نهفته است که صاحبان فتوت‌نامه‌ها در آثار خویش به آن‌ها اشاره داشته‌اند برای نمونه کاشانی در این زمینه اظهار می‌دارد:

و نمک اشارتست به صفت عدالت که کمال فضایل اخلاق است چه صحت و قوت نفس انسانی نبود الا به فضایل اخلاق و هیچ خلق استقامت نپذیرد و بصلاح نینجامد و کمال نیابد الا به عدالت چنانکه صحت و قوت بدن نبود الا به انواع اطعمه و اغذیه و هیچ طعام بصلاح نیاید و خوش طعم و گوارنده نگردد الا به نمک (کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۳۱ - ۲۳۲).

- گلیم بستن: این رسم را اهل فتوت حق دسته‌ای می‌دانستند که به محبت اهل بیت (ع) باشند و از هوای نفس پاک‌شده و سرخود را در زیر گلیم فقر کشیده باشند این رسم اشارتی

به حدیث کسا دارد (کاشفی سبزواری، ۱۳۵۰: ۱۹۱).

علاوه بر موارد فوق وجود القاب و مراتبی چون پهلوان، نوچه، جوان، یتیم^۱، کهنه سوار^۲، بهادر^۳ در میان اهل فتوت نیز مصادیقی از بعد مناسکی مرام فتیان است (چهارده رساله در باب فتوت و اصناف، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۶).

۳-۳. بعد دانشی فتوت‌نامه‌ها

بعد دانشی را می‌توان از توصیه‌هایی که برای ایجاد سلوک معنوی در فتوت‌نامه‌ها آمده استخراج کرد. در میان این توصیه‌ها علم به امور شرعی، شناخت حلقه‌های واسطه در هر حرفه (آگاهی از شجره‌نامه حرفه‌ای)، پیروی از استاد و توجه به حکمت و رموز حرفه‌ای، شناخت اصول اخلاق حرفه‌ای هم از بعد فردی (اخلاقیات فردی) هم از بُعد شغلی (اخلاقیات اجتماعی شغلی) حائز اهمیت است (ابراهیمی و موسوی گیلانی، ۱۳۹۸: ۱۸). افزون بر این موارد، دانستن فتوت‌نامه‌ها و آگاهی از مندرجات آن به اهل فتوت توصیه می‌شد. در این زمینه در فتوت‌نامه کفش‌دوزان آمده است: «بدان که خواندن این رساله کفش دوزان فرض است. هرکس که این رساله نداند و روزی از آن کسب خورد حرام است» (صراف، ۱۳۵۲: ۵۸ به نقل از ابراهیمی و گیلانی، ۱۳۹۸: ۲۰).

۴-۳. بعد پیامدی فتوت‌نامه‌ها

مهم‌ترین پیامد آیین فتوت و تأثیرات آن در حیات اجتماعی به تأثیرآموزه‌های اخلاقی آن‌ها بازمی‌گردد. مهم‌ترین گزاره‌های اخلاقی مطرح‌شده در فتوت‌نامه‌ها، مرحمت با ضعفا، درستی با گردنکشان، مبادرت نمودن به برآوردن نیازهای برادران و تفحص احوال ایشان و نوع‌دوستی است (غنی، ۱۳۸۵: ۱۲۴-۱۲۶). اصل نوع‌دوستی و خیررسانی به دیگران از جمله ارزش‌های اخلاقی مورد تأکید در فتوت‌نامه‌هاست. برخی از پژوهشگران آگوست کنت را مبدع مفهوم دیگرخواهی دانسته‌اند در باور کنت، مقدس‌ترین تکالیف و بالاترین سعادت نوع‌دوستی است. کنت دیگرخواهی را توجه غیرخودخواهانه نسبت به رفاه دیگران می‌داند (قنبری برزیان؛ نظری مقدم و بهستانی، ۱۳۹۳: ۱۹) در شرح میر سید علی همدانی دربارهٔ ارکان فتوت، فضایی چون عفو کردن با توانایی، بردباری در وقت خشم و نیکاندیشی با دشمن و ایثار کردن با وجود احتیاج، مطرح شده است که جملگی بر بعد پیامدی فتوت دلالت دارد. وی در جای دیگری صفات اهل فتوت را در موارد ذیل بیان نموده است:

با پیران به حرمت، با جوانان به نصیحت، با طفلان به شفقت، با ضعیفان به رحمت، با علما با توقیر و حشمت، با ظالمان به عداوت، با فاجران به اهانت، با خلق به احسان و مروءت، با حق به تضرع و استکانت، با نفس به جنگ (ذکاوتهی قراگزلو، ۱۳۷۵: ۷۹).

فتوت‌نامه‌ها در میان صاحبان حرف و اصناف بیشترین تأثیر تربیتی را در وفاداری به اصول اخلاقی و انسانی داشته‌اند. در تاریخ فتوت، مفهوم جوانمردی به تدریج از قدرت جنگجویی و ابعاد نظامی به اصول معنوی و عرفانی گرایش یافت و پیوند جوانمردی با تهذیب نفس و عرفان سبب شد که فتوت، صبغۀ عرفانی پیدا کند؛ بدین ترتیب پیشه‌ها و حرف و با اصول اخلاقی و عرفانی پیوند خورد و فتوت‌نامه‌ها به منزله راز و رمزهای اخلاقی در پیشه‌ها ماهیتی مقدس پیدا نمود (موسوی، ۱۳۹۰: ۲۵). قداست بخشی به پیشه‌ها و حرفه‌ها به شیوه‌های گوناگون در فتوت‌نامه‌ها رخ نموده است؛ گاه این امر از طریق یادآوری منشأ الهی پیشه‌ها و گاهی هم از راه قداست بخشی به ابزار و آلات کار و انتساب حرفه‌ها به انبیا و اولیا صورت گرفته است. برای نمونه کاشفی با پیوند دادن حرفه حمالی با حمل امانت الهی در تقدس بخشیدن به این حرفه تلاش می‌کند و آداب و سلوک اخلاقی را برای دارندگان این حرفه یادآور می‌شود، سپس به آداب حمالی اشاره می‌کند و آن اینکه فرد حمال پیوسته با طهارت باشد و هنگامی که به مردم می‌رسد آن‌ها را آگاه سازد تا کسی از وی ضرری نبیند. دیگر آنکه با همکاران خود نزاع نکند و کار خود را بر یاران ایثار کند و در بند اجرت نباشد و شرایط انصاف را رعایت کند (کاشفی، ۱۳۵۲: ۷۵ به نقل از فرهادی: ۲۳) اهل فتوت علاوه بر کارکردهای گوناگون اجتماعی و سیاسی، به دلیل دارا بودن حرفه‌ها و پیشه‌های معمولی با مردم در تعامل بودند؛ از این رو در رشد اخلاق معرفت باورانه در میان اصناف و مشاغل مختلف تأثیر بسزایی داشتند (موسوی گیلانی و شکبیا دل، ۱۳۹۵: ۱۹۹).

درهم‌آمیختگی فتوت با سلوک اخلاقی و عرفانی از آن روست که بسیاری از عارفان دارای شغل و حرفه بودند؛ از این رو آیین فتوت را در مشاغل و حرفه‌ها و در آداب و قواعد هر یک از شغل‌ها نیز دخالت دادند. باور اهل فتوت این بود که با ورود به عرصۀ فتوت، شغل و حرفه آن‌ها نیز وارد این عرصه می‌شود و باید اصول جوانمردی و فتوت را در شغلشان مراعات نمایند. فتوت‌نامه‌ها به دلیل ظرفیت آن‌ها در ارائه راهکارهای عملی و نظری برای تهذیب اخلاق صاحبان حرف از منظر اخلاق حرفه‌ای نیز درخور تأمل‌اند. اصول و ضوابط اخلاقی این متون می‌تواند به‌عنوان الگویی در تدوین منشور اخلاق حرفه‌ای مدنظر قرار گیرد. آقا شریفیان اصفهانی و امین پور (۱۳۹۴) در پژوهش خویش با اتکا بر فتوت‌نامه معماری اصول اخلاق حرفه‌ای معماری و شهرسازی را تحلیل و بررسی کرده‌اند. یافته‌های این بررسی نشانگر جایگاه اخلاق حرفه‌ای معماری در تبیین مسئولیت‌های اخلاقی صاحبان این پیشه و هنر است. پژوهش مذکور مسئولیت‌های اخلاقی معماران و شهرسازان را در سه عرصه به شرح زیر تبیین نموده است:

الف) بعد فردی به‌عنوان یک انسان مسلمان (اخلاقیات فردی)؛

ب) بعد شغلی (اخلاقیات اجتماعی شغلی)؛

ج) عضوی از جامعه بزرگ اهل خدمت و صناعت با آرمان‌های ملی و دینی (اقاشریفیان اصفهانی و امین پور ۱۳۹۴: ۹۲).

۴. نتیجه‌گیری

بازنمود سنجه‌های دین‌داری به‌ویژه بعد اعتقادی، مناسکی، دانشی و پیامدی در فتوت‌نامه‌ها بر آیینی بودن این متون دلالت دارد. بازنمایی باورهای پایه‌ای نظیر شهادت به وجود خدا و معرفی صفات الهی، تبیین جایگاه انسان در جهان هستی و محوریت نبوت و ولایت در فتوت‌نامه‌ها نشانگر اهمیت آن‌ها از بعد اعتقادی است. دستیابی به شواهد بعد تجربی در فتوت‌نامه‌ها به دلیل ماهیت، بیان ناپذیری و کیفیت معرفتی آن دشوار است، اما می‌توان مصادیقی از این سنجه را در ادبیات داستانی که زوایایی از زندگی عیاران و اهل فتوت را به تصویر کشیده‌اند، یافت. ابعاد مناسکی و پیامدی بیش از سایر ابعاد دین‌داری، ظرفیت فتوت‌نامه‌ها را از نظر تعلقشان به ادبیات آیینی به نمایش می‌گذارند. فتوت‌نامه‌های صنفی از منظر پیامدی به دلیل تبیین اخلاقیات فردی، اخلاقیات اجتماعی به‌ویژه اخلاق حرفه‌ای و پیوند آن‌ها با آرمان‌های ملی و دینی از ظرفیت بیشتری در بازنمود مؤلفه‌های آیینی این متون برخوردارند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- ظاهراً یتیم مفهومی چون مفهوم نوچه داشته است.
- ۲- پهلوانی که به مقام استادی نائل می‌شد.
- ۳- واژه‌ای ترکی است که بیشتر بر پهلوانان ترک و تاتار اطلاق شده است (چهارده رساله در باب فتوت: مقدمه ۲۷-۲۸)

کتابنامه

- ابراهیمی، احمدرضا و موسوی گیلانی، سید رضی (۱۳۹۸). «راه‌کارهای نظری و عملی برای سلوک معنوی هنرمند در منشورفتوت‌نامه‌ها». هنر و رسانه. س ۱. ش ۱. صص ۱۱ - ۳۶.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۶). «آثار دین‌داری از دیدگاه ویلیام جیمز». اسلام و روان‌شناسی. س ۱. ش ۱. صص ۱۴۸ - ۱۱۷.
- افشاری، مهران (۱۳۸۲). فتوت‌نامه‌ها در رسایل خاکساریه (سی رساله). مقدمه و توضیح و تصحیح مهران افشاری. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- آقا شریفیان اصفهانی، مهرداد و امین پور، احمد (۱۳۹۴). «فتوت‌نامه معماری، اصول چهارده‌گانه اصول اخلاقی معماری شهرسازی». فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی. ش ۱. صص ۸۱ - ۱۰۰.
- آملی، شمس‌الدین (۱۳۸۵). «فتوت‌نامه شمس‌الدین آملی» در: آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی، تهران: سخن.
- باقری خلیلی، علی‌اکبر (۱۳۸۹). «بررسی ابعاد دین‌داری حافظ شیرازی بر اساس الگوی گلاک و استارک مبنی بر دین، پدیده‌ای چندبعدی». جستارهای ادبی. س ۴۲. ش ۴. صص ۲۷ - ۵۲.
- چهارده رساله در باب فتوت و اصناف (۱۳۸۱). مقدمه و تصحیح مه‌ران افشاری، مهدی مدائینی. تهران: نشر چشمه.
- خلیلی، نسیم و فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۹۵). «نظریه بینامتنیت به مثابه رهیافت پژوهش در مطالعات تاریخ اجتماعی». تاریخ و تمدن اسلامی. ش ۲۳. صص ۸۹ - ۱۱۷.
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۷۵). «نگاهی به فتوت‌نامه تألیف میر سید علی همدانی». آشنا. س ۵. ش ۳۰. صص ۷۷ - ۷۹.
- رضایی، منصوره و رضایی دیل، مصطفی (۱۳۹۷). «جایگاه ادبیات آیینی در آموزش مجازی مفاهیم دینی». ش ۱۵. صص ۱۱ - ۲۶.
- زرکوب تبریزی، نجم‌الدین (۱۳۸۵). «فتوت‌نامه نجم‌الدین زرکوب تبریزی»، در: آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن.
- سراج زاده، حسین و پویانفر، محمدرضا (۱۳۸۶). «مقایسه تجربی سنجه‌های دین‌داری، دلالت‌های روش شناسانه، کاربرد سه سنجه در یک جمعیت» جامعه‌شناسی ایران. ش ۴. صص ۷۱ - ۷۳.
- صالح بن جناح (۱۳۷۳). کتاب الادب و المروءة. تصحیح و ترجمه سید محمد دامادی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- علیزاده بیرجندی، زهرا و پورسلطانی، سمیه (۱۳۹۷). «تأثیرپذیری اهل فتوت از فرهنگ شیعی». مجموعه مقالات نشست زمینه‌های رشد و شکوفایی فرهنگ شیعه در ایران پیش از عصر صفویه. به کوشش مجتبی خلیفه. بیرجند: نشر چهاردرخت.
- علیزاده، زهرا؛ اکبری، زینب؛ صالحی مبارکه، الهام؛ واحدی دهکردی، افسانه (۱۳۹۵). «بررسی ارتباط بین ابعاد مختلف دین‌داری و سلامت اجتماعی دانش‌آموزان» (نمونه مورد مطالعه: دانش‌آموزان دبیرستان‌های شهر دهاقان). علوم اجتماعی دانشگاه آزاد واحد شوشتر. س ۱۰. ش ۳۳. صص ۱۰۹ - ۱۲۸.

- غنی، قاسم (۱۳۸۵). «خصایص فتیان». آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن.
- فرهادی، مرتضی (۱۳۹۰). «کار در فتوت‌نامه‌ها - مرام‌های صنفی - طریقتی، خودانگیخته و خودپذیرفته پیشه‌وران ایرانی». برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی. ش ۸. صص ۱-۳۶.
- قنبری برزیان، علی؛ نظری مقدم، جواد؛ بهستانی، مجید (۱۳۹۳). «ساختار قدرت و ارزش‌های حاکم و رفتار ایرانیان با استفاده از تحلیل محتوای فتوت‌نامه‌های اصناف». پژوهش‌های راهبردی سیاست. س ۳. ش ۱۰. صص ۹-۳۰.
- کاشانی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۶۹). تحفه الاخوان فی خصائص الفتیان. با مقدمه و تصحیح و تعلیق محمد دامادی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاشفی سبزواری، حسین (۱۳۵۰). فتوت‌نامه سلطانی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- کربن، هانری (۱۳۸۵). آیین جوانمردی. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن.
- گراوند، مجتبی؛ آینه‌وند، صادق؛ آقاجری، سیدهاشم؛ منظورالاجداد، سیدمحمد حسین (۱۳۹۱). «بررسی و تحلیل گفتمان فتوت در تاریخ اسلام از سده چهارم تا سده هشتم هجری قمری». مطالعات تاریخ اسلام. س ۴. ش ۱۵. صص ۱۳۷-۱۶۶.
- موسوی گیلانی، سیدرضی و شکیبادل، محمود (۱۳۹۵). «سلوک عارفانه در سنت استاد و شاگرد، فتوت‌نامه‌ها و تأثیر آن بر خلاقیت هنرمند». آیین حکمت. س ۸. ش ۲۸. صص ۱۹۷-۲۱۹.
- موسوی، سیدرضی (۱۳۹۰). «هنر اسلامی در آیین فتوت‌نامه‌ها با تأکید بر فتوت‌نامه چیت‌سازان». مطالعات هنر اسلامی. ش ۱۵. صص ۲۱-۳۴.
- ناظمی، میترا (۱۳۸۹). «آیین جوانمرد». اطلاعات حکمت و معرفت. ش ۶۰. صص ۲۰-۲۶.
- نوریان، مهدی و خردمندپور، مسعود (۱۳۹۳). «مضامین تعلیمی در شعر آیینی». ادبیات تعلیمی. س ۶. ش ۲۳. پاییز: ۱۷-۳۸.

